

The Necessities of Fundamental Review and Reform of Iran's Security Policymaking in Central Asia and the South Caucasus: Strategies and Recommendations

۲۲۱

Amirroham Shojaie^۱

Reza Simbar^{*۲}

Extended Abstract

۱. Introduction

Central Asia and the South Caucasus constitute two interconnected regional security complexes in Iran's northern strategic environment and have long played an important role in shaping regional security arrangements affecting Iran's national security. Their geographical proximity to Iran, historical and cultural linkages, strategic communication and transit routes, energy resources, and the presence and competition of regional and extra-regional actors have made these two regions increasingly significant for Iran's security environment. The post-Cold War transformation of regional geopolitical and geoeconomic structures has further intensified patterns of competition, cooperation, and conflict, generating a complex set of opportunities and challenges for Iran. Despite their strategic significance, Iran's foreign and security policymaking toward Central Asia and the South Caucasus has faced various criticisms concerning insufficient attention, reactive approaches, fragmented policymaking, and inadequate adaptation to the multidimensional nature of contemporary security threats. Accordingly, this study asks: What are the requirements for fundamental reform of Iran's security policymaking in Central Asia and the South Caucasus, and what policy recommendations can address these requirements in light of the complex and multidimensional threats emerging from these regions? The main objective is to identify the requirements for improving Iran's security policymaking by developing a comprehensive understanding of the multilayered threats originating from, or developing through, the two regional security complexes.

۲. Theoretical Framework

The study primarily draws on the theoretical foundations of the Copenhagen School of Security Studies, while also benefiting from relevant insights of Neoclassical Realism and policy studies. The Copenhagen School provides a particularly useful framework because it conceptualizes security beyond the traditional military domain and emphasizes the multidimensional and interconnected character of contemporary security threats. Its regional security complex approach is also relevant to understanding the security dynamics of Central Asia and the South Caucasus as geographically proximate and interrelated environments. Accordingly, the analysis considers five major security sectors: military, political, economic, societal, and environmental. This multidimensional perspective makes it possible to examine not only military threats associated with shifts in regional power balances and the presence of external actors, but also geopolitical competition, economic and transit vulnerabilities, identity and cultural dynamics, and environmental challenges. Concepts such as securitization further contribute to understanding how particular developments and issues acquire security significance and subsequently influence policymaking. The theoretical framework therefore facilitates an integrated assessment of Iran's security environment rather than restricting the analysis to a single dimension of threat.

۳. Methodology

This research employs a qualitative, analytical-explanatory methodology. Data were collected through library-based research and systematic examination of scholarly literature, books, academic publications, and relevant online sources. The collected materials were analyzed through an analytical-explanatory approach in order to identify the principal dimensions and patterns of threats confronting Iran through developments in Central Asia and the South Caucasus and to assess their implications for Iranian security policymaking. The theoretical framework provided by the Copenhagen School was used to organize and interpret the multidimensional nature of these threats, while insights from Neoclassical Realism and policy studies were employed to contextualize the relationship between external security pressures, domestic policymaking structures, and strategic responses. Rather than treating security as a narrowly military phenomenon, the research therefore adopts an integrated perspective that connects regional developments with Iran's broader national-security interests.

^۱ PhD in International Relations, Department of Political Science, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran.

Email: amir6776roham@gmail.com

^۲ Professor, Department of Political Science, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. (Corresponding Author)

Email: simbar@guilan.ac.ir

۴. Results & Discussion

The findings indicate that Central Asia and the South Caucasus generate a complex, multidimensional, and multilayered security environment for Iran. The interaction of regional and extra-regional actors, geopolitical competition, changing power balances, economic and transit developments, identity-related dynamics, and environmental challenges has expanded the range of issues that must be incorporated into Iran's security policymaking. Consequently, a predominantly reactive or narrowly defined approach to security is insufficient for addressing the evolving regional environment. The study identifies several major requirements for fundamental reform. First, Iranian policymaking requires a broader and multidimensional conception of security capable of integrating military, political, economic, societal, informational, and environmental considerations. Second, security interests should be more systematically connected to economic and geoeconomic interests, particularly in the areas of energy, trade, and regional transit. Third, Iran's historical, cultural, linguistic, and civilizational linkages with the region represent potential instruments of influence that can be incorporated into a more coherent and strategically oriented policy. Fourth, security policymaking should place greater emphasis on specialized knowledge, data-based analysis, professional expertise, and anticipatory assessment rather than predominantly reactive decision-making. Finally, the findings point to the importance of defining regional policy within the framework of broader national interests and strengthening institutional coordination among relevant actors.

۵. Conclusions & Suggestions

The study concludes that the security dynamics of Central Asia and the South Caucasus should be considered an integral component of Iran's broader national-security strategy rather than a peripheral dimension of foreign policy. The interconnectedness between Iran's domestic and surrounding security environments means that geopolitical competition, identity dynamics, instability, and economic developments in these regions can have direct and indirect consequences for Iran's border security, internal stability, and national interests. Fundamental reform therefore requires a transition from reactive to proactive and strategy-oriented policymaking, supported by institutional reform, greater interagency coordination, investment in specialized human capital, and the systematic use of knowledge and data in security decision-making. The study further suggests strengthening the linkage between security and geoeconomic interests, making targeted use of Iran's historical and cultural capacities, adopting a broader conception of national interests, and reducing excessive ideological constraints on regional policymaking. Such reforms can provide a basis for a more coherent, integrated, long-term, and future-oriented approach to Central Asia and the South Caucasus and enhance Iran's capacity to respond to the evolving regional security environment

Keywords: Central Asia, South Caucasus, Iran, Security Policymaking, Solutions.

ضرورت‌های بازبینی و اصلاح بنیادین سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی:

راهکارها و توصیه‌ها

۲۲۳

امیررهام شجاعی^۱

رضا سیمبر^{۲*}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۱

چکیده

آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی به‌عنوان دو مجموعه امنیتی منطقه‌ای در محیط پیرامونی شمال ایران، همواره از یک نقش اساسی در شکل‌گیری ترتیبات امنیتی منطقه‌ای مؤثر بر امنیت ملی ایران برخوردار بوده‌اند. با این حال و به گفته بسیاری از کارشناسان و پژوهشگران، توجه در خور و مناسبی نسبت به این منطقه از سوی نخبگان ایرانی صورت نگرفته و سیاست‌گذاری امنیتی و خارجی ایران در این حوزه با چالش‌ها و موارد آسیب‌زایی مواجه بوده است. بر همین اساس پرسش اصلی مقاله این است که با توجه به تهدیدات پیچیده، چندبُعدی و جامعی که از این دو منطقه و از سوی بازیگران گوناگون منطقه‌ای و بین‌المللی متوجه ایران بوده است، ضرورت‌های اصلاح بنیادین سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی و راهکارها و توصیه‌های ناظر بر این مسئله مهم، شامل چه موارد و مسائلی می‌باشند؟ یافته‌های پژوهش با تأکید بر ضرورت‌های ایجاد اصلاحات بنیادین در سیاست‌گذاری امنیتی ایران در حوزه‌های گوناگون شناختی، هویتی، اقتصادی، دیپلماتیک، اطلاعاتی و ...، بر مواردی چون بهره‌گیری از ارزش‌های ملی تمدن ایرانی، پیوند دادن منافع امنیتی با منافع اقتصادی، ارزیابی تهدیدات با نگرش موسع و چندبُعدی و سیاست‌گذاری در قالب منافع ملی و جدای از قیدوبندهای ایدئولوژیک و ...، تأکید دارند. این پژوهش کیفی بوده، داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و به شیوه تحلیلی-تبیینی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

واژگان کلیدی: آسیای مرکزی، قفقاز جنوبی، ایران، سیاست‌گذاری امنیتی، اصلاح بنیادین، راهکارها.

۱. دکترای روابط بین‌الملل، گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

Email: amir6776roham@gmail.com

۲. استاد، گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: simbar@guilan.ac.ir

آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی به عنوان دو مجموعه امنیتی منطقه‌ای با خصوصیات منحصر به فرد و خاص، همواره نقش به سزایی در امنیت ملی ایران داشته‌اند. این دو منطقه که بعد از فروپاشی شوروی، ترتیبات جدیدی در نظام ارتباطی آن شکل گرفته و سرشار از منابع طبیعی، ظرفیت‌های اقتصادی و منابع انرژی است (فرهادی، ۱۴۰۱: ۲۳۳) و محیط پیرامونی شمال ایران را شکل می‌دهند، در سیاست‌گذاری امنیتی ایران نیز بایستی از یک جایگاه ویژه برخوردار باشند. این دو منطقه به دلیل همجواری جغرافیایی، پیوندهای تاریخی و فرهنگی، قرار گرفتن در مسیرهای ارتباطی و ترانزیتی، و همچنین حضور بازیگران متعدد منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، تأثیر مستقیمی بر محیط امنیتی ایران دارند. در دهه‌های اخیر، تحولات ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی این مناطق با شتاب قابل توجهی افزایش یافته و الگوهای جدیدی از رقابت، همکاری و منازعه را شکل داده است که پیامدهای مهمی برای منافع و امنیت ملی ایران به همراه داشته‌اند. این در حالی است که سیاست خارجی ایران نسبت به این دو منطقه مهم، در معرض نقدها و چالش‌های فراوانی بوده و بسیاری از پژوهشگران و کارشناسان بر وجود کاستی‌های جدی و اساسی در رابطه با سیاست خارجی و سیاست‌گذاری امنیتی ایران در رابطه با آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی اذعان داشته‌اند. با توجه به پیچیدگی‌های زندگی بشری در جهان کنونی و ارتباطات متقابل ابعاد مختلف جامعه که از پیامدهای ناگزیر زندگی در عصر نو می‌باشد، مطالعات امنیت ملی در کشورها به نگاهی چندجانبه‌نگر و جامع نیاز دارد تا کشور را از معرض تهدیدات چندبُعدی جدید پیشرو حفظ نموده و ادامه مسیر پیشرفت کشور را هموار سازد. آنچه که مسلم است؛ این که نگاه‌های تنگ‌نظرانه نسبت به مطالعات امنیت ملی قطعاً کارساز و راه‌گشا نبوده و تنها به سردرگمی و عدم موفقیت در مبارزه و مقابله با تهدیدات پیرامونی منجر خواهد شد (Hartland-Thunberg, 1982: 50).

بر همین اساس، این پژوهش با تأکید بر ارائه راهکارهای سیاست‌گذارانه در راستای بهبود امنیت ملی ایران به‌ویژه در دو منطقه آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، به دنبال پاسخ به این پرسش است که ضرورت‌های اصلاح بنیادین سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی و راهکارها و توصیه‌های ناظر بر این مسئله مهم، شامل چه موارد و مسائلی می‌باشند؟ پاسخ به این پرسش مبتنی بر برشماری نظام جامع تهدیدات متوجه ایران از سمت آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی و همچنین تکیه بر بسترهای نظری مرتبط و کاربردی چون رئالیسم نئوکلاسیک، مکتب امنیتی کپنهاگ و نظریات سیاست‌گذاری است. در همین راستا هدف اصلی این پژوهش را می‌توان تدوین راهبردها و ارائه راهکارهای بهبود سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، از طریق تبیین نظام جامع، پیچیده و چندلایه تهدیدات متوجه ایران از سمت آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی در نظر گرفت. جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش کیفی به شیوه کتابخانه‌ای با بهره‌گیری از منابع معتبر علمی و جست‌وجو در پایگاه‌های اینترنتی بوده و تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز به شیوه تحلیلی - تبیینی صورت پذیرفته است.

۱- پیشینه پژوهش

جست‌وجوی منابع مرتبط با پژوهش نشان می‌دهد که عمده آثار موجود به تحلیل یک جنبه خاص از سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال منطقه آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی پرداخته‌اند. برخی به صورت خاص روابط دوجانبه ایران و یا سیاست خارجی آن را در قبال برخی از کشورهای این منطقه در بوته نقد و بررسی قرار داده‌اند؛ برخی دیگر نیز به بررسی کلیات سیاست خارجی و سیاست‌گذاری امنیتی آن در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی از دریچه رویکردهای نظری مختلف و یا به بررسی یک جنبه کلی (فرهنگی، اقتصادی و ...) از سیاست خارجی آن در این منطقه پرداخته‌اند. این در حالی است که این پژوهش با یک رویکرد توصیه‌ای و کاربردی و با شرح تهدیدات متوجه ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی به دنبال ارائه راهکارهای سیاست‌گذارانه در این حوزه می‌باشد. در ادامه به برخی از مهمترین آثار مرتبط اشاره شده است.

سیمبر و رضاپور (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «راهبردهای جمهوری اسلامی ایران در قبال بحران امنیتی در آسیای مرکزی» این پرسش را مطرح نموده‌اند که پس از فروپاشی شوروی، دلایل شکل‌گیری بحران امنیتی در آسیای مرکزی چه بوده است؟ و ایران چگونه می‌تواند محیط امنیتی خود را از بحران ایجاد شده در این منطقه حفظ کند؟ مهم‌ترین یافته‌های پژوهش حاکی از این است که در آسیای مرکزی ترکیب پیچیده و چند لایه‌ای از عوامل اقتصادی، ساختار اجتماعی-مذهبی و عوامل سیاسی و بحران مشروعیت باعث شکل‌گیری بحران امنیتی شده است. جمهوری اسلامی ایران می‌تواند برای هم‌سویی راهبردی با آسیای مرکزی و امن نگاه داشتن محیط امنیتی خود رویکردی اقتصادی-فرهنگی در مناسبات با کشورهای این منطقه اتخاذ کند که ضمن پرهیز از مسائل اختلافی، اشتراکات فرهنگی و نیازمندی‌های اقتصادی طرفین مورد لحاظ قرار گیرند.

عزیزی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل پیوندهای امنیتی ایران و آسیای مرکزی بر اساس نظریه مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای» با تمرکز بر موضوع امنیت در آسیای مرکزی و با استفاده از چارچوب نظری «مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای»، تلاش دارد ضمن ارائه یک طبقه‌بندی از مهم‌ترین مسائل و دغدغه‌های امنیتی موجود در منطقه، جنبه‌های پیوند ایران را با این منطقه در بحث امنیت بررسی کند. به بیان دیگر، این نوشتار در پی پاسخ‌گویی به چرایی تأثیرگذاری امنیت در منطقه آسیای مرکزی بر امنیت ملی و منافع ملی ایران است و پس از بررسی و تحلیل موضوع، چنین بیان می‌کند که با توجه به میزان و شدت پیوندهای امنیتی ایران با منطقه آسیای مرکزی، ایران به جزئی از مجموعه امنیتی آسیای مرکزی تبدیل شده است. همین مسئله، سبب شده امنیت در منطقه بر امنیت و منافع ملی ایران تأثیرگذار باشد.

آجیلی و صدری (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی (از فروپاشی شوروی تا ۱۴۰۲)»، اعلام می‌دارند که جمهوری اسلامی ایران در دهه‌های اخیر نتوانسته است آن‌طور که شایسته است از فرصت‌های ژئوپلیتیکی خود در آسیای مرکزی و قفقاز استفاده کند و این موضوع متعاقباً موجب شکل‌گیری تنش‌های بسیار بین ایران و همسایگان خود در قفقاز، ایجاد فاصله بین ایران و این منطقه علی‌رغم اشتراکات بسیار، و نیز اتخاذ سیاست‌های نه‌چندان راهبردی و هدفمند شده است. در این مقاله، نویسندگان با تأکید بر مواردی از جمله لزوم آگاهی و شناخت مسئولان از منطقه قفقاز، مسیرهای ترانزیتی عبوری، توجه به ابزار فرهنگ، احصای آراء نخبگان و صاحب‌نظران و ...، بر ضرورت ایجاد تغییر در رویکردهای ایران در این منطقه مهم جغرافیایی تأکید دارند.

واستنیج^۱ (۲۰۱۷) در مقاله‌ای با عنوان «آسیای مرکزی در تصور ژئوپلیتیکی ایران» به نکات جالب توجهی البته در زمان خاص خود که پس از توافق هسته‌ای (برجام) و پیش از خروج آمریکا از آن بود پرداخته است. این مقاله موضع ایران را در مورد آن‌چه که به‌عنوان مسائل کلیدی شکل‌دهنده دیپلماسی آسیای مرکزی خود می‌داند، یعنی همکاری اقتصادی منطقه‌ای، سیاست خط لوله، وضعیت دریای کاسپین، همکاری امنیتی و دیپلماسی فرهنگی، بررسی خواهد کرد. این مطالعه موردی بیانی از چگونگی درک ایران از خود به‌عنوان یک بازیگر حیاتی در منطقه ارائه می‌دهد و به استدلال می‌کند که ایران دنبال تأکید بر مزایای موقعیت ژئواستراتژیک، ثبات نسبی و افزایش نقش بین‌المللی خود پس از توافق هسته‌ای است.

نومی ماریا روکا^۲ (۲۰۱۷) در مقاله‌ای با عنوان «ثبات منطقه‌ای برای بقای ملی: سیاست خارجی ایران در قبال قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی در دوران پس از شوروی» به مطالب درخور توجهی اشاره کرده است. این مقاله با استفاده از رویکردی نظری که بر اهمیت زمینه‌سازی تاریخی و جغرافیایی برای تحلیل سیاست خارجی تأکید می‌کند، به سیاست خارجی ایران در قبال مناطق قفقاز و آسیای مرکزی در دوران پس از اتحاد جماهیر شوروی پرداخته است. بحث اصلی مقاله این است که

^۱Wastnidge

^۲Central Asia in the Iranian geopolitical imagination

^۳NM Rocca

سیاست خارجی ایران در قبال این مناطق در ۲۵ سال گذشته، اگرچه نتیجه یک فرآیند تصمیم‌گیری پیچیده و چندلایه است، اما با دو هدف بلندمدت متحدکننده، ثبات منطقه‌ای و امنیت ملی هدایت شده است.

۲- مبانی نظری پژوهش: مکتب امنیتی کپنهاگ

برای نیل به یک فهم آسیب‌شناسانه از سیاست‌گذاری‌های امنیتی؛ که البته لازمه سیاست‌گذاری صحیح امنیتی و ارائه راهکارها نیز می‌باشد، گذار از رویکردهای تک‌بعدی و محدودیت‌زا یک ضرورت اساسی است. در همین راستا می‌توان این‌گونه استدلال نمود که پایداری دقیق به یک مکتب فکری برای حل سیاست خارجی، تبیین سیاست بین‌الملل یا حل پازل‌های استراتژیک بزرگ، مفید نیست و برای تبیین و تشریح این‌گونه موارد، نیاز به استفاده از یک شبکه توضیحی گسترده می‌باشد (Meibauer and others, 2021: 275). بر همین اساس، در این پژوهش تلاش شده است تا از مبانی و آموزه‌های مکتب امنیتی کپنهاگ در تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شود. مکتب امنیتی کپنهاگ یکی از مهم‌ترین رویکردهای مطالعات امنیتی معاصر است که در دهه ۱۹۹۰ توسط اندیشمندانی همچون بوزان^۱ و ویور^۲ توسعه یافت. این مکتب در واکنش به رویکردهای سستی امنیتی شکل گرفت که امنیت را عمدتاً در قالب تهدیدات نظامی و بقای دولت‌ها تعریف می‌کردند. بحث «موسع» در مقابل «محدود» از نارضایتی از محدود شدن شدید حوزه مطالعات امنیتی که توسط وسواس‌های نظامی و هسته‌ای جنگ سرد تحمیل شده بود، نشأت گرفت (Buzan and Others, 1998, 2).

نظریه پردازان کپنهاگ معتقد بودند که با پایان جنگ سرد، بسیاری از تهدیدات جدید ماهیتی غیرنظامی پیدا کرده‌اند و در نتیجه، مفهوم امنیت باید فراتر از حوزه نظامی مورد بررسی قرار گیرد. در مکتب امنیتی کپنهاگ علاوه بر توجه به ابعاد موسع و چندگانه امنیت، می‌توان از نظریات مربوط به ترتیبات امنیت منطقه‌ای مانند نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای^۳ (Buzan, ۱۹۹۱) بوزان نیز استفاده نمود. همچنین بهره‌گیری از سایر مفاهیم موجود در این مکتب مانند امنیتی‌سازی^۴ (Buzan and others, 1998) نیز، می‌تواند با واکاوی ابعاد زیربنایی و معنایی کنش امنیتی، در فهم، تبیین و در نهایت آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری امنیتی مفید و اثرگذار باشد. مجموعه مفاهیم و استدلال‌های موجود در مکتب امنیتی کپنهاگ، با تبیین عوامل اثرگذار بر سیاست‌گذاری امنیتی، محقق را به یک درک جامع از این مقوله نائل می‌سازد. از جمله مهم‌ترین موارد مورد تأکید در مکتب امنیتی کپنهاگ، نگرش موسع و چندبعدی آن نسبت به مقوله امنیت و گسترش دامنه این دال مهم به جنبه‌ها و ابعاد متعدد است. در مکتب امنیتی کپنهاگ، تحلیل امنیت باید این ۵ بخش را دربرگیرد:

۱- نظامی (تهدیدهای مسلحانه): این بُعد از امنیت به توانایی حاکمیت در مقابله با تهدیدات نظامی، حفظ تمامیت ارضی و دفاع از مرزها مربوط می‌شود.

۲- سیاسی (مشروعیت، حاکمیت، ایدئولوژی): این بُعد در حقیقت ناظر بر ثبات ساختارهای حاکمیتی، مشروعیت سیاسی، استقلال تصمیم‌گیری و حفظ حاکمیت دولت می‌باشد.

۳- اقتصادی (رفاه، منابع، آسیب‌پذیری ساختاری): امنیت اقتصادی در مکتب امنیتی کپنهاگ به دسترسی پایدار به منابع، بازارها، سرمایه و زیرساخت‌های لازم برای توسعه و بقا اشاره دارد.

۴- اجتماعی (هویت جمعی، فرهنگ، زبان): امنیت اجتماعی یا هویتی یکی از نوآوری‌های مهم مکتب کپنهاگ است که بر حفظ هویت‌های جمعی، مبانی فرهنگی، قومی، زبانی و مذهبی جوامع اشاره دارد.

^۱Buzan

^۲Wæver

^۳Regional Security Complex Theory

^۴Securitization

۵- محیط‌زیستی (اکوسیستم‌ها، بقا): بُعد پنجم امنیت در مکتب کپنهاگ در حقیقت ناظر بر تأثیر عواملی همچون تغییرات اقلیمی، کمبود منابع طبیعی، آلودگی محیط‌زیست، بحران آب و تخریب اکوسیستم‌ها بر امنیت کشورها می‌باشد (Buzan and Others, 1998).

انتخاب مکتب امنیتی کپنهاگ به‌عنوان چارچوب نظری این پژوهش از یک‌سو ناشی از ماهیت چندبُعدی تهدیدات متوجه جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی و از سوی دیگر ناشی از ماهیت این دو حوزه جغرافیایی به‌عنوان دو مجموعه امنیتی منطقه‌ای است. در رویکردهای سنتی مطالعات امنیتی، تمرکز اصلی بر تهدیدات نظامی و دفاعی قرار دارد، در حالی‌که تحولات معاصر این دو منطقه نشان می‌دهد بسیاری از چالش‌های پیش‌روی ایران صرفاً ماهیت نظامی ندارند و ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی نیز در شکل‌گیری محیط امنیتی کشور نقش مهمی ایفا می‌کنند. مکتب کپنهاگ با ارائه چارچوبی جامع برای تحلیل امنیت، امکان بررسی همزمان طیف گسترده‌ای از تهدیدات را فراهم می‌سازد. این رویکرد به پژوهشگر کمک می‌کند تا علاوه بر مخاطرات نظامی ناشی از تغییر موازنه قدرت و حضور بازیگران خارجی، عواملی همچون رقابت‌های ژئوپلیتیکی، چالش‌های اقتصادی و ترانزیتی، مسائل هویتی و فرهنگی، و همچنین تهدیدات زیست‌محیطی را نیز در تحلیل امنیت ملی ایران مدنظر قرار دهد تا در نهایت بتواند راهکارهای بهبود سیاست‌گذاری امنیتی ایران در این دو مجموعه امنیتی منطقه‌ای را استخراج نماید.

۲-۱- تهدیدات متوجه ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی

۲-۱-۱- تهدیدات نظامی: تغییر موازنه قدرت در محیط پیرامونی ایران

در بخش نظامی، مکتب کپنهاگ امنیت را به توانایی دولت‌ها برای حفظ تمامیت ارضی و مقابله با تهدیدات فیزیکی علیه خود مرتبط می‌داند. از این منظر، از جمله مهم‌ترین تحولات امنیتی سال‌های اخیر در قفقاز جنوبی، جنگ دوم قره‌باغ و پیامدهای ژئوپلیتیکی آن بوده است. پیروزی جمهوری آذربایجان در این جنگ موجب تغییر موازنه قدرت منطقه‌ای و افزایش نقش بازیگرانی همچون ترکیه و اسرائیل در محیط پیرامونی ایران شد. این جنگ و پیامدهای بعدی آن مانند بازآرایی مرزها، بازگشایی مسیرها و تغییرات موازنه قوا، ساختار امنیتی منطقه را تغییر داد و تهران را در معرض فشارهای استراتژیک جدیدی قرار داد. توافق آتش‌بس نوامبر ۲۰۲۰ میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان در خصوص منطقه قره‌باغ، نقطه عطفی در ساختار ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی محسوب می‌شود که مرزهای سیاسی و موازنه‌های امنیتی منطقه را بازتعریف کرده است، این توافق نه تنها قدرت بازیگران محلی را تغییر داد، بلکه نفوذ بازیگران فرامنطقه‌ای را نیز گسترش داد و چالش‌ها و فرصت‌های جدیدی را برای کشورهای همجوار، به‌ویژه جمهوری اسلامی ایران، ایجاد نمود و تغییر موازنه‌های امنیتی و افزایش حضور نظامی و سیاسی بازیگران خارجی، تهدیدهای بالقوه‌ای برای ثبات مرزهای شمال غربی و امنیت ملی ایران ایجاد کرده است (جوکار و ولی‌زاده، ۱۴۰۴: ۱۳۹).

یکی از نگرانی‌های اصلی ایران، گسترش همکاری‌های امنیتی و نظامی جمهوری آذربایجان با اسرائیل است. از دیدگاه تهران، حضور اطلاعاتی و امنیتی اسرائیل در نزدیکی مرزهای شمالی کشور می‌تواند به بستری برای جمع‌آوری اطلاعات، عملیات سایبری و فشارهای امنیتی علیه ایران تبدیل شود. این مسئله از آن جهت اهمیت دارد که مکتب کپنهاگ تهدیدات امنیتی را در قالب مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای تحلیل می‌کند؛ یعنی مناطقی که امنیت بازیگران آن به شدت به یکدیگر وابسته است. در چنین شرایطی، هرگونه تغییر در موازنه قدرت قفقاز جنوبی مستقیماً بر محاسبات امنیتی ایران اثر می‌گذارد. در آسیای مرکزی نیز هرچند تهدید نظامی مستقیم علیه ایران محدود است، اما بی‌ثباتی احتمالی ناشی از افراط‌گرایی مذهبی، فعالیت شبکه‌های تروریستی و سرایت ناامنی از افغانستان می‌تواند امنیت مرزهای شرقی و شمال‌شرقی ایران را تحت تأثیر قرار دهد. تجربه ظهور داعش و گسترش گروه‌های افراطی در دهه گذشته نشان داده است که تحولات امنیتی در مناطق

پیرامونی می‌توانند به سرعت به تهدیدی فرامرزی تبدیل شوند. در مجموع باید گفت که تهدیدات نظامی بالقوه و بالفعل مهمی در حوزه نظامی و موازنه قدرت امنیت ملی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی از خود متأثر ساخته‌اند.

۲-۱-۲- تهدیدات سیاسی: کاهش نفوذ ایران و افزایش حضور سایر بازیگران

بوزان امنیت سیاسی را به ثبات ساختارهای حکومتی، مشروعیت سیاسی و استقلال تصمیم‌گیری دولت‌ها مرتبط می‌داند. در این حوزه، مهم‌ترین تهدید برای ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، افزایش رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی برای شکل‌دهی نظم سیاسی جدید در این مناطق است. مسکو با توجه به این‌که در شرایط جدید نمی‌تواند همه رقبا را از عرصه سیاسی آسیای مرکزی و به‌ویژه قفقاز حذف نماید، سیاست و تأثیرگذاری آن به سمتی رفته است که راهبردهای رقبا به نتایج مورد انتظار دست نیابند (فیروزی، ۱۳۸۹: ۹۵). چین به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بازیگران بین‌المللی، با اجرای پروژه‌های عظیم اقتصادی و زیرساختی تحت عنوان «یک کمربند-یک جاده» (BRI) و سرمایه‌گذاری گسترده در حمل‌ونقل، انرژی و معدن در آسیای مرکزی و جنوب قفقاز یک بازیگر اقتصادی غالب شده است (Jash and others, 2024). همچنین باید گفت که منطقه آسیای مرکزی (و البته قفقاز جنوبی) برای آمریکا اهمیت بالایی ژئوپلیتیکی دارد؛ به این شکل که استقرار آمریکا در آسیای مرکزی می‌تواند ضمن مبارزه مستقیم با تروریسم و استفاده از منابع گسترده انرژی منطقه، از یکسو به گسترش نفوذ این کشور و از سوی دیگر به کنترل و مقابله با نفوذ رقبای سنتی‌اش همچون روسیه و چین منجر شود (جوادی‌ارجمند و سلاورزی‌زاده، ۱۳۹۶: ۲۷۱).

در میان بازیگران منطقه‌ای نیز بازیگرانی از جمله ترکیه به‌ویژه طی یک دهه گذشته با تکیه بر ایدئولوژی نوع‌ثمنی‌گرایی و پان‌ترکیسم، حضور خود را در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی به‌طور چشمگیری گسترش داده است. این کشور با اتکا به ابزارهایی نظیر «سازمان کشورهای ترک»، توافقات نظامی با آذربایجان، سرمایه‌گذاری‌های زیرساختی، همکاری‌های دفاعی و نفوذ فرهنگی، تلاش می‌کند هژمونی ژئوپلیتیکی جدیدی در منطقه ایجاد کند. بررسی نفوذ ترکیه در آسیای مرکزی به‌عنوان یک قدرت منطقه‌ای چالش‌گر و تبعات راهبردی آن برای امنیت ملی ایران، می‌تواند بسیار آموزنده باشد. در چنین فضایی، یکی از مهم‌ترین چالش‌های ایران، احتمال حذف تدریجی از ترتیبات منطقه‌ای جدید است. شکل‌گیری سازوکارهای همکاری بدون حضور ایران می‌تواند نفوذ سیاسی کشور را کاهش دهد و در بلندمدت بر جایگاه منطقه‌ای آن تأثیر منفی بگذارد. این مسئله به‌ویژه در موضوع کریدورهای ارتباطی و ترتیبات ژئوپلیتیکی جدید قفقاز جنوبی اهمیت بیشتری پیدا کرده است. از سوی دیگر، گسترش ملی‌گرایی‌های قومی و روایت‌های هویتی جدید در برخی کشورهای منطقه می‌تواند بر روابط سیاسی ایران با همسایگان خود تأثیرگذار باشد. این روندها گاه با بازتفسیر تاریخ و هویت منطقه همراه هستند و در برخی موارد زمینه‌ساز تنش‌های سیاسی جدید می‌شوند.

۲-۱-۳- تهدیدات اقتصادی: رقابت ژئواکونومیک و کاهش مزیت‌های راهبردی ایران

در رویکرد کپنهاگ، امنیت اقتصادی به دسترسی پایدار دولت‌ها به منابع، بازارها و زیرساخت‌های حیاتی مربوط می‌شود. در این زمینه، آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی یکی از مهم‌ترین عرصه‌های رقابت ژئواکونومیک در اوراسیا محسوب می‌شوند. در چند دهه اخیر، ایران به‌دلیل موقعیت ژئواکونومیک استراتژیک خود در همسایگی آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی با چند تهدید ساختاری اقتصادی و ژئواکونومیکی مواجه شده است. یکی از مهم‌ترین تهدیدات اقتصادی برای ایران، شکل‌گیری مسیرهای حمل‌ونقل و تجارت منطقه‌ای است که نقش ایران را کاهش می‌دهند. در دهه‌های گذشته، موقعیت جغرافیایی ایران به‌عنوان پل ارتباطی میان شمال و جنوب و شرق و غرب یکی از مهم‌ترین مزیت‌های راهبردی کشور بوده است. با این حال، توسعه مسیرهای جایگزین و تلاش برخی کشورها برای کاهش وابستگی به مسیرهای عبوری از ایران، می‌تواند بخشی از این مزیت

را تضعیف کند. موضوع کریدورهای ترانزیتی در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی و مواردی از جمله کریدور میانی و کریدور زنگزور نمونه‌های بارزی از این مسئله هستند.

کریدور زنگزور موجب قطع یا کاهش نقش ایران به‌عنوان مسیر مستقیم ارتباط با ارمنستان و اعضای اتحادیه اقتصادی اوراسیا (EAEU) گردد و بدین ترتیب درآمدهای ترانزیتی و اهمیت ژئواکونومیک تهران در منطقه کاهش یابد. همچنین تحلیل‌ها نشان می‌دهند که این پروژه می‌تواند نفوذ ترکیه را در منطقه تقویت نماید و رقابت ایران در عرصه ترانزیت و انرژی را شدیدتر کند (Aze.Media, 2025/2/6). گسترش کریدور میانی و تلاش برای فعال‌سازی آن از مسیرهای آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، به‌ویژه پروژه‌هایی که اتصال شرق به غرب را کوتاه‌تر و سریع‌تر می‌کنند نیز عملاً ایران را از مسیرهای ترانزیتی پرسود دور می‌کند. در مجموع باید گفت که پروژه‌هایی مانند توسعه کریدور میانی و کریدور زنگزور می‌تواند حجم قابل‌توجهی از بار ترانزیتی از مسیرهای جنوبی (ایرانی) به مسیرهای شمالی منتقل کند و به‌طور ملموسی درآمدهای ترانزیتی و نقش ژئواکونومیک ایران را کاهش دهد. این رویه همچنین ریسک کاهش جذابیت ایران به‌عنوان راه ترانزیت چین-اروپا را تشدید می‌کند که پیامدهای بلندمدت برای درآمدهای ارزی و اشتغال داخلی دارد. علاوه بر این، رقابت بر سر صادرات انرژی از حوزه دریای کاسپین و آسیای مرکزی نیز یکی دیگر از چالش‌های مهم ایران به‌شمار می‌رود. در آسیای مرکزی، نفوذ روزافزون چین، روسیه و ترکیه موجب شده است که فضای اقتصادی منطقه به‌شدت رقابتی شود. در چنین شرایطی، محدودیت‌های ناشی از تحریم‌ها و ضعف برخی زیرساخت‌های ارتباطی باعث شده است ایران نتواند از تمامی ظرفیت‌های اقتصادی موجود بهره‌برداری کند. استمرار این وضعیت می‌تواند به کاهش نفوذ اقتصادی ایران در محیط پیرامونی منجر شود.

۲-۱-۴- تهدیدات فرهنگی و اجتماعی: تهدیدات هویتی به‌واسطه رویکرد برخی بازیگران

یکی از مهم‌ترین نوآوری‌های مکتب کپنهاگ، معرفی مفهوم امنیت اجتماعی است. از نظر بوزان و ویور، امنیت اجتماعی زمانی به خطر می‌افتد که هویت جمعی یک جامعه در معرض تهدید قرار گیرد. در مورد ایران، برخی روندهای هویتی در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی می‌توانند دارای پیامدهای امنیتی باشند. گسترش برخی روایت‌های قوم‌گرایانه به‌ویژه در حوزه پان‌ترکیسم که به‌نظر می‌رسد تهدیدی حیاتی برای تمامیت سرزمینی کشور نیز باشد (کدخدازاده و علویان، ۱۴۰۳: ۸۹)، تلاش برای بازتعریف هویت‌های فراملی و بهره‌برداری سیاسی از پیوندهای قومی و زبانی، از جمله چالش‌هایی هستند که در سال‌های اخیر مورد توجه نهادهای تصمیم‌گیر قرار گرفته‌اند. ایران کشوری متکثر از نظر قومی و فرهنگی است و هرگونه بهره‌برداری سیاسی از اشتراکات فرامزی می‌تواند به مسئله‌ای امنیتی تبدیل شود. در این میان، فضای مجازی و رسانه‌های نوین نقش مهمی در انتقال و بازتولید گفتمان‌های هویتی ایفا می‌کنند. بسیاری از بازیگران منطقه‌ای از ابزارهای رسانه‌ای برای تأثیرگذاری بر افکار عمومی و شکل‌دهی به ادراکات هویتی استفاده می‌کنند. همچنین رقابت فرهنگی میان بازیگران مختلف در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی موجب شده است که این مناطق به عرصه‌ای برای جنگ نرم تبدیل شوند. در حالی که ایران از پشتوانه تمدنی، تاریخی و فرهنگی قابل‌توجهی برخوردار است، در بسیاری از موارد نتوانسته است از این ظرفیت‌ها به‌صورت مؤثر در جهت تقویت نفوذ منطقه‌ای خود بهره‌برداری کند. این مسئله در بلندمدت می‌تواند موجب کاهش قدرت نرم ایران در محیط پیرامونی شود.

۲-۱-۵- تهدیدات زیست‌محیطی: تهدیدات حوزه آبی دریای کاسپین، خشکسالی، بیابان‌زایی و ...

تغییرات زیست‌محیطی کشورها و تحلیل وضعیت این حوزه، یکی از مهم‌ترین مسائل عصر جدید است؛ از این‌رو، رهبران کشورها، سیاست‌مداران و فعالان عرصه محیط‌زیست در تلاش هستند تا راهکارهایی برای بهبود بخشیدن به وضعیت زیست‌محیطی کشور خود اتخاذ کنند (علینی، ۱۴۰۴: ۱۶۷). بوزان نیز محیط‌زیست را یکی از مهم‌ترین حوزه‌های امنیتی قرن بیست‌ویکم می‌داند. در این حوزه، تهدیدات ناشی از تغییرات اقلیمی، کمبود منابع طبیعی و تخریب محیط‌زیست می‌توانند

آثار امنیتی گسترده‌ای داشته باشند. در آسیای مرکزی، بحران آب و خشکسالی و متعاقباً بیابان‌زایی و مسئله ریزگردها به یکی از مهم‌ترین چالش‌های محیط‌زیستی تبدیل شده است. کاهش منابع آبی، افزایش خشکسالی و رقابت دولت‌ها بر سر دسترسی به منابع آب، ظرفیت بالایی برای ایجاد تنش‌های منطقه‌ای دارد. تداوم این روند می‌تواند به مهاجرت‌های گسترده، کاهش تولیدات کشاورزی و بی‌ثباتی اجتماعی منجر شود. منطقه دریای کاسپین نیز با توجه شرایط خاص جغرافیایی و انسانی متأثر از مسائل زیست‌محیطی همانند آلودگی، مرگ آبزیان و بیماری‌های واگیر بوده و ایران به‌عنوان یک کشور ساحلی می‌تواند تحت‌الشعاع چنین مخاطراتی قرار گیرد (حسینی و طباطبایی، ۱۴۰۰: ۱۲۳). در این حوزه دریای خزر نیز کاهش سطح آب، آلودگی‌های زیست‌محیطی و بهره‌برداری نامتوازن از منابع طبیعی، تهدیداتی مشترک برای کشورهای ساحلی ایجاد کرده است. پیامدهای این تحولات می‌تواند فراتر از مسائل زیست‌محیطی بوده و بر امنیت اقتصادی، اجتماعی و حتی سیاسی کشورهای منطقه تأثیر بگذارد. علاوه بر این، پدیده‌هایی مانند بیابان‌زایی، طوفان‌های گردوغبار و تغییرات اقلیمی می‌توانند در آینده به یکی از مهم‌ترین چالش‌های امنیتی ایران و همسایگان آن تبدیل شوند. از منظر مکتب کپنهاگ، این نوع تهدیدات اگرچه ماهیتی غیرنظامی دارند، اما در صورت عدم مدیریت مناسب می‌توانند به بحران‌های امنیتی گسترده منجر شوند و بر همین اساس تهدیدات محیط‌زیستی قابل توجهی از سوی آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی امنیت ملی ایران را تهدید می‌کند.

در مجموع باید گفت که بر اساس چارچوب نظری مکتب امنیتی کپنهاگ، تهدیدات متوجه جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی ماهیتی چندبعدی و درهم‌تنیده داشته و دارند. امنیت ایران در این مناطق صرفاً تحت تأثیر تحولات نظامی قرار ندارد، بلکه مجموعه‌ای از روندهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی نیز بر آن اثرگذار هستند. از این‌رو، اتکای صرف به رویکردهای سنتی و نظامی‌محور نمی‌تواند پاسخگوی پیچیدگی‌های محیط امنیتی جدید باشد. در مقابل، ایران نیازمند اتخاذ رویکردی جامع، چندسطحی و آینده‌نگر است که بتواند ضمن مدیریت تهدیدات موجود، ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیکی و فرهنگی کشور را برای افزایش نفوذ و ارتقای امنیت ملی در محیط پیرامونی شمالی به کار گیرد.

۲-۲- راهکارهای بهبود سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی

۲-۲-۱- تدوین سیاست‌ها و راهبردهای مدون، جامع و بلندمدت

وجود یک چارچوب راهبردی بلندمدت برای سیاست امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی از چند جهت اجتناب‌ناپذیر، ضروری و حیاتی است که در یک نگاه کلی می‌توان این ضرورت‌ها را در چهار سطح ساختاری-ژئوپلیتیکی، اقتصادی-ترانزیتی، امنیتی-نظامی و اجتماعی-فرهنگی بیان نمود. آسیای مرکزی و به‌طور کلی منطقه اوراسیا، از منظر ژئوپلیتیک بخشی از حوزه امنیتی پیرامونی ایران است. این منطقه مرزهای مشترک با افغانستان، چین و روسیه دارد؛ حلقه اتصال خاورمیانه، قفقاز و اوراسیاست؛ محل رقابت قدرت‌های بزرگ بوده و به تعبیری برخی از جمله زیگنیو برژینسکی^۱ مشاور امنیت ملی سابق و محقق مشهور ایالات به‌عنوان مرکز قدرت جهانی قلمداد می‌شود (Altynbek and others, 2025: 138: 142). نبود یک راهبرد بلندمدت در چنین محیطی موجب می‌شود تصمیم‌های ایران واکنشی، مقطعی و تابع فشارهای لحظه‌ای باشد، در حالی که رقبا و سایر بازیگران مانند (چین، روسیه، ترکیه، آمریکا و ...) با برنامه‌های بلندمدت چند ده ساله در حال پیشبرد برنامه‌های خود در این منطقه می‌باشند.

۲-۲-۲- توجه به همکاری‌های اقتصادی و مسئله ترانزیت

به‌طور قطع از جمله مهم‌ترین مواردی که بایستی در سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی قرار بگیرد، توجه به همکاری‌های اقتصادی و مسائل ترانزیتی است به گونه‌ای که ایران در بطن مبادلات تجاری و مسیرهای ترانزیتی منطقه‌ای قرار بگیرد، مسئله‌ای که همان‌طور که پیش‌تر شرح داده شد، در عمل نه تنها محقق نشده بلکه به‌واسطه ایفای

^۱ Zbigniew Brzezinski

نقش سایر بازیگران و گرفتن جای ایران، تهدیداتی نیز متوجه ایران شده است. به‌عنوان مثال از جمله نکات جالب توجهی که وجود دارد این است که برخلاف زمینه‌ها و فرصت‌های موجود، سهم تجارت ایران با منطقه آسیای مرکزی از کل تجارت کشور، تنها یک درصد است.^۱ افزایش مبادلات اقتصادی بدون شک نقش مهمی در ایجاد همگرایی میان کشورها ایفا کرده و ظرفیت بازیگران را برای گسترش نفوذ خود در سایر حوزه‌ها نیز افزایش می‌دهد. در همین راستا شایان ذکر است برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهند که برخی کشورهای منطقه از جمله ترکیه با پیگیری و پیشبرد دیپلماسی اقتصادی در آسیای مرکزی، به‌دنبال رقابت با ایران و روسیه، ایجاد شورای کشورهای ترک‌زبان، تغییر موقعیت ژئوپلیتیکی، تنوع‌بخشی به دریافت انرژی، همکاری نظامی، تأمین امنیت است (قادری و بخشی، ۱۴۰۱: ۶۱)، مسئله‌ای که ناظر بر اهمیت مقوله اقتصاد و ارتباط آن با امنیت و سیاست‌گذاری امنیتی است. آسیای مرکزی بازار مهمی برای تجارت ترکیه است. در ترکمنستان، شرکت‌های ساختمانی ترکیه در دوره پس از شوروی ۱۰۸۰ پروژه با مجموع بیش از ۵۰ میلیارد دلار اجرا کردند. در ازبکستان، ترکیه پس از چین و روسیه، با ۲۰۲۵ شرکت (۱۱/۹ درصد، از جمله ۴۳۸ سرمایه‌گذاری مشترک، سومین سرمایه‌گذار بزرگ است، این افزایش قابل‌توجهی در مقایسه با سال ۲۰۱۷ است، زمانی که ۴۷۹ شرکت با سرمایه ترکیه، از جمله ۱۹۹ سرمایه‌گذاری مشترک) وجود داشت (Isachenko, 2025/11/25).

همچنین شایان ذکر است که به‌صورت کلی و تقریبی، مجموعه مبادلات اقتصادی شامل صادرات و واردات کشوری مانند ترکیه و کشورهای آسیای مرکزی، حدود ۱۰ برابر ایران است؛ مسئله‌ای که یقیناً یکی از تهدیدات متوجه ایران در آسیای مرکزی است. روند منظم و روبه‌رشد مبادلات تجاری ترکیه با کشورهای این منطقه و حجم بسیار بیشتر آن در مقایسه با ایران، یک مثال متعارف و آموزنده برای نخبگان سیاسی ایران است. در مجموع باید گفت که از جمله مهم‌ترین مواردی که در حوزه آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری امنیتی و خارجی ایران در مناطقی مانند آسیای مرکزی و قفقاز، کارشناسان و پژوهشگران مربوطه بر آن تأکید فراوان دارند، مسئله کمبود و میزان غیرقابل قبول مبادلات و مراودات اقتصادی ایران با این مناطق است. اگرچه بخشی از این مورد به مسئله تحریم‌ها و آثار ناشی از آن ارتباط دارد، با این حال بخش اعظم آن ناشی از مشکلات داخلی در حوزه سیاست‌گذاری و اجرای سیاست‌ها است.

در رابطه با مسئله ترانزیت و به‌عبارت دیگری کریدورها نیز باید گفت که آسیای مرکزی از دیرباز نقطه اتصال قدرت‌های بزرگ بوده است. در چنین فضایی، هر کشوری که بتواند گلوگاه‌های ترانزیتی را کنترل یا مدیریت کند، به بازیگر تعیین‌کننده تبدیل می‌شود. اهمیت کریدورها و مسیرهای ترانزیتی در آسیای مرکزی برای امنیت ملی ایران را می‌توان در سه سطح ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک بررسی کرد. این به این معناست که اهمیت مسیرهای ترانزیتی برای ایران به‌ویژه در این منطقه صرفاً اقتصادی نیست؛ بلکه مستقیماً به قدرت نفوذ، امنیت مرزها، کنترل رقبا و حفظ مزیت‌های ژئوپلیتیکی ایران مرتبط است. افزایش اهمیت موقعیت ترانزیتی، انرژی و تجاری ایران، ضمن این که درآمد اقتصادی را برای کشور به دنبال دارد، موجب گسترش نفوذ منطقه‌ای ایران خواهد شد (فرهادی، ۱۴۰۱: ۲۵۳). در مجموع باید گفت که بدون توجه به مقوله اقتصاد به‌عنوان یکی از منابع و مبانی اصلی امنیت، بایستی به‌عنوان یک اصل در سیاست‌گذاری‌های امنیتی لحاظ شده و بدون شک حوزه سیاست‌گذاری امنیتی بایستی جنبه‌های اقتصادی از جمله مسئله همکاری‌های اقتصادی، مسیرهای ترانزیتی و سایر بخش‌ها را دربرگیرد.

^۱ For Example see: <https://otaghiranonline.ir/news/68771/>.

^۲ For Example see: <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2025C49> & <https://ecoiran.com/fa/tiny/news-52338> & <https://economic.mfa.ir/portal/newsview/743437> & <https://farsnews.ir/FarsNews/167351063900011353/11.3>

۲-۳- عبور از سیاست‌گذاری واکنشی به سمت رویکرد پیش‌دستانه و تهاجمی

سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی در بسیاری از مقاطع تاریخی، ماهیتی واکنشی داشته است؛ به این معنا که تصمیمات عمدتاً پس از وقوع بحران، منازعه یا تغییر موازنه قدرت اتخاذ شده‌اند. این الگو نه تنها هزینه‌های امنیتی و سیاسی ایران را افزایش داده، بلکه ابتکار عمل راهبردی را نیز از ایران سلب کرده است. اصلاح این وضعیت مستلزم گذار از سیاست‌گذاری واکنشی به رویکردی پیش‌دستانه، مبتنی بر پیش‌بینی و آینده‌نگری است. رویکرد پیش‌دستانه در سیاست امنیتی، بر شناسایی زودهنگام روندها، نشانه‌ها و سیگنال‌های ضعیف تحول در محیط منطقه‌ای تأکید دارد. در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، بسیاری از تهدیدات پیش از آن‌که به بحران‌های عینی تبدیل شوند، در سطح گفتمانی، هویتی، اقتصادی یا اطلاعاتی شکل می‌گیرند. ناتوانی در تشخیص به‌موقع این نشانه‌ها موجب شده است که ایران غالباً در موضع انفعال قرار گیرد و صرفاً به مدیریت پیامدها بپردازد. برای اصلاح این وضعیت، تقویت نهادهای تحلیل راهبردی و آینده‌پژوهی در حوزه امنیت منطقه‌ای ضروری است.

برای نیل به این هدف همچنین سیاست‌گذاری امنیتی باید بر پایه سناریونویسی، تحلیل روندها و ارزیابی پیامدهای محتمل تحولات ژئوپلیتیکی استوار شود. این امر مستلزم استفاده نظام‌مند از داده‌های میدانی، اطلاعات باز، تحلیل رسانه‌ها و ارزیابی تحولات هویتی و اجتماعی در کشورهای منطقه و... است. همچنین طراحی نقشه تهدیدهای پویا برای آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی می‌تواند به تصمیم‌گیران کمک کند تا تهدیدات را نه به صورت مقطعی، بلکه در قالب فرآیندهای در حال تحول درک کنند. چنین نقشه‌ای باید بتواند تعامل میان عوامل داخلی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای را نشان دهد و اثرات متقابل آن‌ها بر امنیت ملی ایران را تبیین کند. در نهایت شایان ذکر است که گذار به سیاست‌گذاری پیش‌دستانه، مستلزم تغییر در فرهنگ تصمیم‌گیری امنیتی است. تا زمانی که سیاست امنیتی صرفاً در چارچوب مدیریت بحران تعریف شود، ایران همواره یک گام عقب‌تر از تحولات خواهد بود. پیش‌بینی‌پذیری، انعطاف‌پذیری و آمادگی برای سناریوهای مختلف، عناصر کلیدی اصلاح سیاست‌گذاری امنیتی ایران در این دو منطقه به‌شمار می‌روند.

۲-۴- نهادهای سازی هماهنگی بین‌سازمانی در سیاست‌گذاری امنیتی منطقه‌ای

یکی از چالش‌های بنیادین سیاست‌گذاری امنیتی و سیاست خارجی ایران که البته در رابطه با منطقه آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی نیز وجود داشته است، فقدان هماهنگی مؤثر و پایدار میان نهادهای ذی‌ربط و مربوطه بوده است. سیاست‌گذاری امنیتی در این مناطق در عمل میان بازیگران مختلفی چون دستگاه دیپلماسی، نهادهای امنیتی و اطلاعاتی، نهادهای اقتصادی، فرهنگی و حتی نظامی تقسیم شده، بدون آن‌که چارچوبی منسجم برای هم‌افزایی میان آن‌ها وجود داشته باشد. چندپارگی نهادی باعث شده است که سیاست‌ها گاه متناقض، ناهماهنگ یا حتی خنثی‌کننده یکدیگر باشند. برای مثال، در حالی که دستگاه دیپلماسی به دنبال کاهش تنش و اعتمادسازی است، برخی رویکردهای امنیتی یا رسانه‌ای ممکن است پیام‌های متفاوتی به بازیگران منطقه مخابره کنند. حتی در میان نهادهای نظامی نیز ممکن است این چندپارگی وجود داشته باشد و به عنوان مثال، بسیار دور از انتظار به نظر می‌رسد که برآورد و موضع نهادهای نظامی چون ارتش و یا سپاه پاسداران در خصوص جنگ دوم قره‌باغ، همگی مبتنی بر تأیید کلان روایت «قره‌باغ خاک اسلام است» بوده باشد.

این وضعیت‌ها نه تنها اثربخشی سیاست امنیتی ایران را کاهش می‌دهد، بلکه به افزایش سوءبرداشت‌ها درباره نیت ایران نیز دامن می‌زند. اصلاح این وضعیت نیازمند نهادهای سازی سازوکارهای رسمی هماهنگی بین‌سازمانی است. ایجاد یک کارگروه دائمی سیاست امنیتی آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، با مشارکت همه نهادهای ذی‌ربط و با اختیارات تصمیم‌سازی واقعی، می‌تواند گامی مهم در این مسیر باشد. این کارگروه باید مسئول تدوین راهبردهای کلان، هماهنگی اقدامات و ارزیابی مستمر پیامدهای سیاست‌ها باشد. هماهنگی بین‌سازمانی همچنین مستلزم اشتراک‌گذاری اطلاعات و تحلیل‌هاست. تا زمانی که

هر نهاد بر اساس برداشت‌ها و داده‌های محدود خود عمل کند، امکان شکل‌گیری یک تصویر جامع از محیط امنیتی منطقه وجود نخواهد داشت. ایجاد بانک‌های اطلاعاتی مشترک و سازوکارهای منظم تبادل تحلیل می‌تواند کیفیت تصمیم‌گیری امنیتی را به‌طور قابل‌توجهی ارتقا دهد. در نهایت، نهادینه‌سازی هماهنگی نه تنها یک مسئله فنی، بلکه یک مسئله نهادی و فرهنگی است. موفقیت این راهکار منوط به پذیرش این واقعیت است که امنیت منطقه‌ای محصول تعامل چندبُعدی سیاست، اقتصاد، فرهنگ و اطلاعات است و هیچ نهادی به‌تنهایی قادر به مدیریت آن نیست.

۲-۵- تأکید بر مقوله فرهنگ و دیپلماسی فرهنگی

یکی از مهمترین ویژگی‌ها و ظرفیت‌های منطقه آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی که از زمان استقلال کشورهای این منطقه مورد غفلت یا کم‌توجهی مسئولان جمهوری اسلامی واقع شده، روابط فرهنگی ایران با این مناطق است. عامل فرهنگ در میان عناصر سیاست خارجی کشورها که شامل مؤلفه‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی می‌شود، پایدارترین و اثرگذارترین عنصر است که به تحقق سایر اهداف کمک شایانی می‌نماید. در این چارچوب نیز بُعد مهمی از سیاست خارجی کشور را دیپلماسی فرهنگی تشکیل می‌دهد. دیپلماسی فرهنگی این امکان را فراهم می‌سازد تا یک رابطه پایدار به‌طور مستقیم با مردمان سرزمین‌های خارجی چه مردم عادی و رهبران، رابطه پایدار معنوی برقرار کرده از و آن در جهت اهداف سیاسی، اقتصادی، نظامی و امنیتی بهره‌برداری نمود. این دیپلماسی به‌ویژه میان ملت‌هایی که دارای فرهنگ و تمدن مشترک هستند، کاربردی‌تر بوده و در این میان آسیای مرکزی به دلیل حضور در ژئوکالچر اهمیت زیادی در دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران دارد (دهشیری و طاهری، ۱۳۹۵: ۲). آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی یکی از مناطقی است که ایران در آن از ظرفیت‌های کم‌نظیری برای بهره‌گیری از دیپلماسی فرهنگی و استفاده از منابع قدرت نرم خود برخوردار می‌باشد.

سرزمین‌های آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی از دیرباز جایگاه مهمی در تصور ژئوپلیتیکی ایران داشته‌اند. این امر ناشی از یک ارتباط تاریخی عمیق است که نه تنها به کنترل تاریخی بر منطقه از طریق امپراتوری‌های متوالی مستقر در سرزمین‌های کشور مدرن امروزی ایران برمی‌گردد، بلکه به این مفهوم که آسیای مرکزی خانه مشترک مردمان آریایی است که گفته می‌شود نام «ایران» از آن‌جا سرچشمه گرفته است نیز برمی‌گردد (Wastnidge, 2017). یکی از مواردی که در مصاحبه با متخصصان و خبرگان این حوزه قابل توجه است، مقوله نوع نگاه آن‌ها به این منطقه به‌عنوان یکی از پُرظرفیت‌ترین مناطق جغرافیایی برای اعمال نفوذ از سوی ایران است. این مسئله را می‌توان به‌نوعی امتداد همان تصورات ژئوپلیتیکی دانست که به‌واسطه تاریخ ایران و نقش آن به‌عنوان یکی از قدرت‌های سنتی این منطقه تکوین یافته است.

۲-۶- بازتعریف مفهوم امنیت: تلفیق مؤلفه‌های سخت، نرم و شناختی

یکی از کاستی‌های سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، برداشت محدود و سنتی از مفهوم امنیت است. تمرکز بیش‌ازحد بر مؤلفه‌های سخت، به‌ویژه امنیت نظامی و ژئوپلیتیکی، موجب نادیده‌گرفتن لایه‌های نرم و شناختی تهدید شده است؛ لایه‌هایی که در تحولات اخیر منطقه نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا کرده‌اند. در محیط امنیتی کنونی، تهدیدات صرفاً از مسیر ابزارهای نظامی شکل نمی‌گیرند. تهدیدات هویتی، ادراکی، رسانه‌ای و اقتصادی، به‌ویژه در جوامعی با پیوندهای قومی و فرهنگی با ایران، می‌توانند پیامدهایی عمیق‌تر و ماندگارتر داشته باشند. در قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی، بازتعریف هویت‌های ملی، برجسته‌سازی شکاف‌های قومی-مذهبی و تولید روایت‌های ضدایرانی، بخشی از معادله امنیتی جدید است.

بازتعریف امنیت مستلزم پذیرش این واقعیت است که امنیت ملی ایران در این مناطق، به همان اندازه که به موازنه قدرت نظامی وابسته است، به مدیریت ادراکات، روایت‌ها و پیوندهای اجتماعی نیز وابسته است. سیاست‌گذاری امنیتی باید بتواند هم‌زمان سه سطح امنیت سخت، نرم و شناختی را پوشش دهد. در این چارچوب، ابزارهایی چون دیپلماسی عمومی، تعاملات فرهنگی، حضور

^۱ Geopolitical imagination

رسانه‌ای هدفمند و سیاست‌های اقتصادی هوشمند، بخشی از بسته امنیتی محسوب می‌شوند و صرفاً اموری حاشیه‌ای یا مکمل در نظر گرفته نمی‌شوند. نادیده گرفتن این ابزارها عملاً میدان را برای رقبا باز می‌گذارد تا با هزینه کمتر، نفوذ و مشروعیت خود را گسترش دهند. در نهایت، بازتعریف امنیت به معنای تغییر اولویت‌ها و شاخص‌های ارزیابی تهدید است. تهدیدی که امروز در قالب روایت یا ادراک منفی شکل می‌گیرد، ممکن است فردا به بحران سیاسی یا امنیتی تبدیل شود. سیاست‌گذاری امنیتی ایران تنها در صورتی می‌تواند کارآمد باشد که این پیوستار تهدید را به‌درستی درک و مدیریت کند.

۲-۲-۷- پیوند دادن سیاست امنیتی با منافع اقتصادی و ژئواکونومیک

پیوند دادن سیاست‌گذاری امنیتی با منافع ژئواکونومیک، یکی از الزامات اساسی حکمرانی امنیتی در محیط بین‌المللی معاصر است؛ محیطی که در آن، قدرت صرفاً از لوله تفنگ یا موازنه نظامی استخراج نمی‌شود، بلکه به‌طور فزاینده‌ای از کنترل جریان‌های اقتصادی، انرژی، ترانزیت، سرمایه و زیرساخت به‌دست می‌آید. در چنین شرایطی، تفکیک مصنوعی میان «امنیت» و «اقتصاد» نه تنها ناکارآمد، بلکه در بسیاری موارد آسیب‌زا است. از منظر نظری، رویکرد ژئواکونومیک نشان می‌دهد که دولت‌ها چگونه از ابزارهای اقتصادی برای دستیابی به اهداف امنیتی و ژئوپلیتیکی استفاده می‌کنند. تنها در یک نمونه می‌توان به ظهور بندر کوچک و متوسط به‌عنوان گره‌های حیاتی و اتصال‌دهنده مناطق دور افتاده در حمل‌ونقل بین‌المللی اشاره نمود که با توجه به اهمیت یافتن کریدورهای دریایی و ریلی موضوعی مسلط در حمل‌ونقل جهانی است و در این راستا می‌توان دو بندر کوچک آکتائو و کوریک قزاقستان را نام برد که در سال‌های اخیر طی یک برنامه روشن و مدون تبدیل به یکی از گره‌های حمل‌ونقل دریایی در چند کریدور بین‌المللی در دریای کاسپین از جمله کریدور مهم ترانس کاسپین و کریدور تراسیکا شده‌اند و علاوه بر این نقش اصلی و بسیار مهمی را در ابر پروژه کمربند و راه چین ایفا می‌کنند (ملکوتی‌فر، ۱۴۰۴: ۶۱). این در شرایطی است که این مسیرها عمدتاً از ایران نمی‌گذرند و ظرفیت‌های بندری و کریدوری ایران در دریای کاسپین عمدتاً یا بلااستفاده مانده‌اند و یا این‌که به مسیری برای مبادلات دو جانبه با برخی کشورها مثل روسیه، قزاقستان یا آذربایجان تبدیل شده‌اند. سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های ترانزیتی، مشارکت در کریدورهای انرژی، نفوذ در بازارهای منطقه‌ای و حتی سیاست‌های تجاری هدفمند، همگی می‌توانند کارکردی امنیت‌ساز داشته باشند. در مقابل، نادیده گرفتن این پیوند باعث می‌شود سیاست‌گذاری امنیتی صرفاً بر ابزارهای سخت و واکنشی متکی شود و فرصت‌های پیش‌دستانه از دست برود.

۲-۲-۸- تأکید بر مبانی و مؤلفه‌های ناسیونالیسم ایرانی در سیاست‌گذاری‌های امنیتی و پرهیز از رویکردهای ایدئولوژیک

مذهبی‌ت‌ش‌زا

نظام شناختی و ادراکی که تصمیم‌گیرندگان به واسطه آن‌ها مسائل و رویدادهای مختلف سیاست بین‌الملل را تحلیل می‌کنند؛ بایستی از قیدوبندهای ایدئولوژیک فاصله گرفته و بر نظریات معتبر و گزاره‌های منتج از آن تکیه کنند (شجاعی و سیمبر، ۱۴۰۴: ۲۸۴). در همین راستا از جمله مهم‌ترین مواردی که بایستی در سیاست‌گذاری‌های امنیتی ایران به‌ویژه در رابطه با حوزه‌هایی مانند آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی مورد توجه قرار بگیرد، تأکید بر مبانی و مؤلفه‌های ناسیونالیسم ایرانی است و این موضوع در برخی پژوهش‌ها نیز مورد تأکید قرار گرفته است (برای مثال مراجعه شود به: شجاعی و نیاکویی، ۱۴۰۳: ۱۵۴-۱۵۱). ضرورت بهره‌گیری از رویکردهای مبتنی بر ناسیونالیسم ایرانی و پرهیز از رویکردهای ایدئولوژیک مبتنی بر مذهب و اسلام‌گرایی در سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، ریشه در واقعیت‌های اجتماعی، هویتی و ژئوپلیتیکی این دو منطقه دارد. این مناطق اگرچه از نظر تاریخی و فرهنگی با ایران پیوندهای عمیقی داشته‌اند، اما در دهه‌های اخیر مسیر متفاوتی از خاورمیانه طی کرده‌اند و منطق حاکم بر سیاست، امنیت و هویت در آن‌ها الزاماً با الگوهای ایدئولوژیک مذهبی همخوانی ندارد.

آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، بر پایه دولت-ملت‌های سکولار و هویت‌های ملی بازتعریف شدند. در این فضا، ناسیونالیسم قومی، زبان، تاریخ ملی و حافظه سیاسی (مبتنی بر انقطاع از شوروی و...) نقش تعیین‌کننده‌ای در مشروعیت دولت‌ها و تنظیم روابط منطقه‌ای دارد. تلاش برای پیشبرد سیاست‌های امنیتی بر مبنای گفتمان اسلام‌گرایی، نه تنها با حساسیت شدید دولت‌های این مناطق نسبت به هرگونه بسیج مذهبی فراملی مواجه می‌شود، بلکه اغلب به عنوان تهدیدی برای ثبات داخلی آن‌ها تلقی می‌گردد. نتیجه چنین رویکردی، محدود شدن نفوذ ایران و حتی شکل‌گیری بی‌اعتمادی امنیتی نسبت به نیت‌ها و اهداف تهران بوده و این موضوع در مقاطعی در روابط ایران با آذربایجان، تاجیکستان و ازبکستان به وضوح قابل مشاهده بوده است.

در مقابل، رویکرد مبتنی بر ناسیونالیسم ایرانی، ظرفیت‌های بسیار گسترده‌تری برای تعامل و نفوذ پایدار در این مناطق فراهم می‌کند. در این توصیه سیاست‌گذارانه، ناسیونالیسم ایرانی نه تنها به معنای یک ایده محدودیت‌زای تنگ‌نظرانه نیست، بلکه بر عناصر مشترک تمدنی، تاریخی و فرهنگی همچون ایران‌شهری، زبان فارسی، میراث ادبی، پیوندهای تاریخی پیشامدرن و تجربه زیست مشترک در حوزه تمدنی ایران بزرگ استوار است. این عناصر، برخلاف ایدئولوژی مذهبی، تهدیدزا تلقی نمی‌شوند و حتی می‌توانند مکمل پروژه‌های هویت ملی دولت‌های آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی نیز باشند.

۲-۹-۲- ارتقای ظرفیت شناختی و اطلاعاتی نسبت به بازیگران رقیب از طریق تقویت سازمان‌های اطلاعاتی

اگرچه سیاست‌گذاری در تمام حوزه‌ها و ابعاد آن حائز اهمیت است، اما رویه تاریخی موجود در خصوص سازمان‌های اطلاعاتی نشان می‌دهد این نهادها بیش از همه در سیاست‌گذاری امنیتی و خارجی مورد استفاده بوده‌اند و نهادهای اطلاعاتی نقش محوری در شکل‌دهی (به‌ویژه در حوزه شناختی) و اجرای سیاست‌گذاری‌های امنیتی و خارجی دولت‌ها ایفا می‌کنند (میرمحمدی، ۱۳۹۰: ۱۹۲ و Ludecke, 1929). این نهادها با جمع‌آوری، تحلیل و تفسیر داده‌های دقیق از تهدیدها و فرصت‌های داخلی و بین‌المللی، اطلاعات کلیدی را در اختیار تصمیم‌گیرندگان امنیتی و دیپلماتیک قرار می‌دهند، که این امر به بهبود درک آنان از محیط استراتژیک و کاهش عدم قطعیت در فرآیند تصمیم‌گیری منجر می‌شود. سازمان‌های اطلاعاتی با تحلیل روندهای سیاسی، نظامی و اقتصادی، به شناسایی تهدیدات امنیتی و طراحی پاسخ‌های مناسب کمک می‌کنند، موضوعی که در سیاست‌گذاری امنیت ملی اهمیت دارد. «درک تهدید» نیز که اغلب به عنوان یک متغیر علّی در نظریه‌های روابط بین‌الملل و تصمیم‌گیری سیاست خارجی مطرح می‌شود (Landau-Wells, 2024: 627) بدون شک از جمله وظایف مهم سازمان‌های اطلاعاتی است که هرگونه نقص در این حوزه می‌تواند راهبردهای سیاست خارجی و سیاست‌گذاری امنیتی را با چالش‌های جدی مواجه سازد.

همچنین شایان ذکر است که در حوزه سیاست خارجی نیز محصولات شناختی سرویس‌های اطلاعاتی قادرند برداشت سیاست‌گذاران از محیط بین‌المللی و اولویت‌های راهبردی را شکل دهند و از طریق ارائه اطلاعات تحلیلی به تنظیم دستور کار و انتخاب ابزارهای دیپلماسی کمک نمایند. هرچند نقش اطلاعات باید تحت نظارت سیاسی و قانونی قرار گیرد تا از سیاست‌زدگی و جهت‌دهی نادرست جلوگیری شود، اما در نهایت اطلاعات دقیق و به‌موقع به تقویت مشروعیت و کارایی سیاست‌های امنیتی و خارجی دولت‌ها کمک می‌کند و این مسئله به‌ویژه در محیط‌های با عدم قطعیت بالا که رقابت‌های ژئوپلیتیکی فراوانی در آن‌ها وجود دارد از اهمیت بیشتری نیز برخوردار است. در همین راستا یکی از مهم‌ترین راهکارهای کلیدی برای بهبود سیاست‌گذاری امنیتی ایران که البته مجموعه‌های امنیتی آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی را نیز دربرمی‌گیرد، ارتقای ظرفیت شناختی و اطلاعاتی نسبت به بازیگران رقیب است. برخی از ناکامی‌های سیاست‌گذاری امنیتی ایران، نه ناشی از کمبود ابزار، بلکه ناشی از ضعف در شناخت راهبردها، روایت‌ها و اهداف رقبای بوده است. این مسئله تا حدودی به ساختارهای ایدئولوژیک حاکم بر نهادهای امنیتی که به‌عنوان فیلتری ادراکی برای تحلیل داده‌ها و بازنمایی رویدادها و روندها عمل می‌کنند نیز مربوط است.

۲-۱۰- بهره‌گیری از متخصصین و مشارکت دانشگاه‌ها و مراکز مطالعاتی و علمی در سیاست‌گذاری‌های امنیتی

حضور پُررنگ و مؤثر اساتید دانشگاه‌ها، پژوهشگران برتر و سایر نخبگان علمی در تصمیم‌گیری‌های سیاست‌گذاری امنیتی و سیاست خارجی و مسائل اساسی کشور، علاوه بر آن‌که از تقلیل دادن سیاست بین‌الملل به مسائل دور از واقع جلوگیری می‌کند و باعث ایجاد فهمی واضح‌تر و واقعی‌تر از امور جهان می‌شود، باعث افزایش کارکرد و بهبود بازدهی تصمیمات اتخاذ شده نیز خواهد شد و در بسیاری از کشورهای پیشرفته جهان، نخبگان دانشگاهی، در سطوح بالای تصمیم‌گیری دخیل و امکان ارائه نظر و مشارکت آن‌ها در فرآیندهای مشورتی در سطوح گوناگون وجود دارد (شجاعی و سیمبر، ۱۴۰۴: ۲۸۵).

ضرورت بهره‌گیری از متخصصین مرتبط برای بهبود سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، ریشه در پیچیدگی‌های فزاینده محیط امنیتی این دو منطقه و تحولات پرشتاب ژئوپلیتیکی آن‌ها دارد. آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی نه تنها به‌عنوان مناطق پیرامونی ایران، بلکه به‌مثابه کانون‌های تلاقی منافع قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای نظیر روسیه، ترکیه، چین، اتحادیه اروپا و ایالات متحده عمل می‌کنند. در چنین فضایی، سیاست‌گذاری امنیتی بدون اتکا به دانش تخصصی و تحلیل‌های عمیق منطقه‌ای، ناگزیر به تصمیم‌هایی واکنشی، کوتاه‌مدت و بعضاً پرهزینه منجر می‌شود.

از جمله دلایل این ضرورت، ماهیت چندلایه تهدیدات امنیتی در این مناطق است. تهدیدات صرفاً نظامی نیستند، بلکه ابعاد انرژی، هویتی، قومی- مذهبی، اقتصادی، اطلاعاتی و حتی زیست‌محیطی را دربرمی‌گیرند. برای مثال، رقابت بر سر کریدورهای انرژی و ترانزیتی در قفقاز جنوبی یا نفوذ تدریجی بازیگران خارجی در ساختارهای امنیتی آسیای مرکزی، نیازمند تحلیل‌هایی است که تنها از عهده متخصصین آشنا با اقتصاد سیاسی انرژی، امنیت منطقه‌ای، و جامعه‌شناسی سیاسی برمی‌آید. فقدان این تخصص‌ها معمولاً باعث ساده‌سازی تهدید و در نتیجه، انتخاب ابزارهای نامتناسب با ماهیت واقعی چالش می‌شود. متخصصین منطقه‌ای همچنین می‌توانند نقش کلیدی در تعریف درست مسئله ایفا کنند؛ مرحله‌ای که در چرخه سیاست‌گذاری امنیتی اهمیت بنیادین دارد. بسیاری از ناکامی‌های سیاست خارجی و امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی نه به دلیل کمبود ابزار، بلکه ناشی از خطای شناختی در فهم بازیگران، انگیزه‌ها و حساسیت‌های محلی و منطقه‌ای بوده است. کارشناسانی که به زبان، تاریخ، ساختارهای قدرت غیررسمی و شبکه‌های نخبگانی این کشورها آشنا هستند، می‌توانند از بروز چنین خطاهایی جلوگیری کرده و تصویر واقع‌بینانه‌تری از محیط تصمیم‌گیری ارائه دهند.

در ادامه شایان ذکر است که بهره‌گیری از متخصصین مستقل دانشگاهی و پژوهشگران حوزه مطالعات منطقه‌ای، به کاهش سیاست‌گذاری بسته و درون‌گرا کمک می‌کند. پیوند نهادهای تصمیم‌گیر با دانشگاه‌ها، اندیشکده‌ها و مراکز تحقیقاتی، امکان تولید سناریوهای متنوع، ارزیابی پیامدهای بلندمدت تصمیمات و شناسایی فرصت‌های مغفول‌مانده را فراهم می‌سازد. این امر به‌ویژه در مناطقی مانند قفقاز جنوبی که تحولات آن می‌تواند به‌سرعت به تهدید یا فرصت امنیتی برای ایران تبدیل شود، اهمیت دوچندان دارد. در نهایت، اتکا به متخصصین به‌معنای حرکت از سیاست‌گذاری شخص‌محور و تجربه‌محض به سمت سیاست‌گذاری دانش‌بنیان و نهادمند است. چنین رویکردی نه تنها هزینه‌های امنیتی ایران را در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی کاهش می‌دهد، بلکه امکان بازیگری فعال، پیش‌دستانه و هوشمندانه را در این دو منطقه راهبردی فراهم می‌سازد. بدون این تغییر، سیاست امنیتی ایران همچنان در معرض غافلگیری، واکنش‌زدگی و از دست رفتن فرصت‌های راهبردی باقی خواهد ماند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شد تا با یک شرح کلی از تهدیدات متوجه ایران به‌واسطه دو منطقه آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، ضرورت‌های بازبینی و اصلاح بنیادین سیاست‌گذاری امنیتی ایران در این دو منطقه مهم بیان شده و راهکارها و توصیه‌هایی به همین منظور آورده و تبیین گردند. با توجه به آنچه در این پژوهش به آن پرداخته شد و نتایج حاصل از آن باید گفت که

مجموعه‌های امنیتی آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی به‌عنوان دو منطقه مهم و تا حدودی به‌هم پیوسته در محیط پیرامونی ایران، تهدیدات متعدد، پیچیده و چندلایه‌ای را به‌واسطه حضور و نفوذ بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی در ابعاد گوناگون متوجه ایران ساخته است که این مسئله بازبینی و اصلاح بنیادین در سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی را به ضرورتی اجتناب‌ناپذیر مبدل می‌سازد.

ایران از ظرفیت‌های قابل‌توجهی برای بازتعریف نقش امنیتی خود در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی برخوردار است. پیوندهای تاریخی و تمدنی، اشتراکات فرهنگی و زبانی، ظرفیت‌های ژئواکونومیک در حوزه انرژی، ترانزیت و تجارت منطقه‌ای، و موقعیت ژئوپلیتیکی منحصربه‌فرد ایران، مجموعه‌ای از فرصت‌ها را فراهم می‌آورد که در صورت سیاست‌گذاری هوشمندانه و یکپارچه، می‌تواند به افزایش حوزه نفوذ، افزایش عمق راهبردی و متعاقباً به ارتقای امنیت ملی کشور منجر شود. با این حال، بهره‌گیری از این ظرفیت‌ها همان‌طور که در متن و بطن پژوهش تشریح شد مستلزم توجه به چند عامل به‌صورت همزمان است که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به مواردی از جمله عبور از نگاه ایدئولوژیک و تمرکز بر انگاره‌ها و مفاهیم ملی‌گرایانه ایرانی، پذیرش امنیت به‌عنوان یک مفهوم چندبعدی، حرکت به‌سوی رویکردها و راهبردهای جامع، یکپارچه و بلندمدت و بهره‌گیری از نیروی متخصص اشاره نمود.

در این چارچوب، راهکارها و توصیه‌های ارائه‌شده در پژوهش، از جمله ضرورت گذار از سیاست‌گذاری واکنشی به سیاست‌گذاری پیش‌دستانه و راهبردمحور، تقویت نقش دانش تخصصی و تحلیل‌های مبتنی بر داده در فرآیند تصمیم‌سازی امنیتی، پیوند دادن سیاست‌گذاری امنیتی با منافع ژئواکونومیک و بهره‌گیری هدفمند از ظرفیت‌های فرهنگی و هویتی، نقش تعیین‌کننده‌ای در بهبود وضعیت کنونی و بازیابی نقش تاریخی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی ایفا می‌کنند. شایان ذکر است که این موارد نه‌تنها ابزارهایی برای افزایش نفوذ منطقه‌ای ایران محسوب می‌شوند، بلکه زمینه‌ساز کاهش هزینه‌های امنیتی و افزایش پایداری امنیت ملی در بلندمدت نیز خواهند بود.

جمع‌بندی نهایی پژوهش نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی به‌منظور نیل به منفعت و تأمین امنیت ملی، مستلزم درک پیوستگی امنیت داخلی و امنیت پیرامونی است. ناامنی‌ها، تحولات هویتی و رقابت‌های ژئوپلیتیکی در این مناطق، به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر ثبات داخلی، امنیت مرزها و انسجام اجتماعی ایران اثرگذارند. از این‌رو، سیاست‌گذاری امنیتی در این مناطق باید به‌عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از راهبرد کلان امنیت ملی کشور تلقی شود، نه این‌که صرفاً به‌عنوان حوزه‌ای حاشیه‌ای یا فرعی قلمداد شود.

در نهایت باید گفت که بازنگری بنیادین و همه‌جانبه در سیاست‌گذاری امنیتی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، ضرورتی راهبردی و اجتناب‌ناپذیر است. تحقق این امر مستلزم اراده سیاسی به‌منظور ایجاد تغییرات بنیادین، اصلاح ساختارهای نهادی، عملگرایی و ایدئولوژی‌زدایی، تقویت هماهنگی میان نهادهای ذی‌ربط و سرمایه‌گذاری بلندمدت در حوزه دانش، تربیت نیروی انسانی متخصص و تولید راهبردهای مبتنی بر دانش است. تنها در صورت توجه جدی به این الزامات می‌توان انتظار داشت که منافع ملی ایران و امنیت ملی کشور به‌صورت پایدار، جامع و آینده‌محور تأمین شود و ایران بتواند جایگاه شایسته خود را در معادلات امنیتی آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی بازیابد.

منابع

- ◀ شجاعی، امیررهام و سیمبر، رضا. (۱۴۰۴). شرح و نقدی بر نظریه عقلانیت استراتژیک مرشایمر و درس‌گفتارهای آن برای نخبگان سیاسی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه روابط خارجی، ۱۷(۳)، ۲۹۰-۲۶۱.
- ◀ کدخدازاده، رضا و علویان، مرتضی. (۱۴۰۳). تقابل ایدئولوژی‌ها در ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی؛ پان‌ترکیسم و جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه مطالعات ملی، ۲۵(۹۹)، ۸۹-۱۰۸.
- ◀ علینی، احسان. (۱۴۰۴). تأثیر نظریه‌های روابط بین‌الملل بر همگرایی زیست‌محیطی. سیاست جهانی، ۱۴(۳)، ۱۶۷-۱۹۰.
- ◀ حسینی، سیدمحمد حسین و طباطبایی، سیدمحمد. (۱۴۰۰). پیامدهای ژئوپلیتیک زیست‌محیطی خزر بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران. مطالعات راهبردی سیاست بین‌الملل، ۵(۱۰)، ۱۴۱-۱۲۳.
- ◀ جوکار، علی‌اکبر و ولی‌زاده، اکبر. (۱۴۰۴). تغییرات ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی بعد از توافق نوامبر سال ۲۰۲۰ و تأثیر آن بر منافع اقتصادی و امنیتی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۳۱(۱۳۱)، ۱۳۹-۱۷۲.
- ◀ سیمبر، رضا و رضاپور، دانیال. (۱۳۹۷). راهبردهای جمهوری اسلامی ایران در قبال بحران امنیتی در آسیای مرکزی. فصلنامه سیاست خارجی، ۳۲(۳)، ۳۹-۶۶.
- ◀ فیروزی، رضا. (۱۳۸۹). تأثیر روسیه بر روند سیاست خارجی جمهوری‌های قفقاز. فصلنامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۱۶(۷۰)، ۹۵-۱۲۱.
- ◀ جوادی ارجمند، محمدجعفر و سلاورزی‌زاده، صالح. (۱۳۹۶). راهبرد سیاسی - نظامی ایالات متحده آمریکا در آسیای مرکزی پس از ۱۱ سپتامبر؛ هدف‌ها و چالش‌ها. مطالعات اوراسیای مرکزی، ۱۰(۲)، ۲۷۱-۲۸۸.
- ◀ عزیزی، حمیدرضا. (۱۳۹۷). تحلیل پیوندهای امنیتی ایران و آسیای مرکزی بر اساس نظریه «مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای»، مطالعات اوراسیای مرکزی، ۱۱(۱)، ۱-۱۱.
- ◀ آجیلی، هادی و صدری، زهرا. (۱۴۰۳). آسیب‌شناسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال قفقاز (از فروپاشی شوروی تا ۱۴۰۲)، مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، ۶(۳)، ۱-۲۴.
- ◀ شجاعی، امیررهام و نیاکوئی، سیدامیر. (۱۴۰۳). بایسته‌های سیاست‌گذاری ایران در قفقاز جنوبی پس از جنگ دوم قره‌باغ (۲۰۲۰)؛ با تأکید بر روابط ایران و ارمنستان. سیاست‌گذاری عمومی، ۱۰(۴)، ۱۵۴-۱۴۱.
- ◀ میرمحمدی، مهدی. (۱۳۹۰). سازمان‌های اطلاعاتی و سیاست خارجی: چارچوبی برای تحلیل. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۱۴(۳)، ۱۹۱-۲۲۷.
- ◀ دهشیری، محمدرضا و طاهری، مهدی. (۱۳۹۵). دیپلماسی آموزشی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی. فصلنامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۲۲(۹۴)، ۱-۴۲.
- ◀ قادری، هاشم و بخشی، احمد. (۱۴۰۱). دیپلماسی اقتصادی ترکیه در آسیای مرکزی. فصلنامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۲۸(۱۱۹)، ۸۸-۶۱.
- ◀ ملکوتی‌فر، حبیب‌الله. (۱۴۰۴). جنگ اتصال: نقش بنادر کوچک در کریدورهای بین‌المللی با تکیه بر توسعه بنادر آکتائو و کوریک، فصلنامه علمی مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۳۱(۱۳۲)، ۹۴-۶۱.
- ◀ فرهادی، محمد. (۱۴۰۱). مطالعه تطبیقی فرصت‌ها و تهدیدهای طرح‌های اقتصادی چین و روسیه در آسیای مرکزی برای ایران. مطالعات اوراسیای مرکزی، ۱۵(۱)، ۲۵۵-۲۲۹.
- ◀ مصلی‌نژاد، عباس. (۱۴۰۰). سیاست‌گذاری راهبردی در تئوری و عمل، انتشارات دانشگاه تهران.

Reference

- Yermekbayev, A., Zhumatay, G., & Altynbek, A. (2023). Central Asia in The Foreign Policy of Iran and Turkey. *Journal of Central Asian Studies*, 90(2), 41-5°.
<https://doi.org/10.52536/2788-5909.2023-2.04>.
- Meibauer, G., Desmaele, L., Onea, T., Kitchen, N., Foulon, M., Reichwein, A., & Sterling-Folker, J. (2021). Rethinking neoclassical realism at theory's end. *International Studies Review*, ۲۳(۱), ۲۶۸-۲۹۰.
<https://doi.org/10.1093/isr/viaa018>.
- Hartland-Thunberg, P. (۱۹۸۲). National economic security: Interdependence and vulnerability, National economic security: perceptions, threats and policies. John F. Kennedy Institute.
- Isachenko, Daria (2025/11/25). Turkey's Turns to Central Asia: Learning by Doing, Stiftung Wissenschaft und Politik (German Institute for International and Security Affairs). available at: <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2025C49/>.
- Aze.Media (2025/2/6). The Zangezur Corridor: a key trade link in the South Caucasus. available at: <https://aze.media/the-zangezur-corridor-a-key-trade-link-in-the-south-caucasus>
- Jash, A., Gokireddy, H. B., & S, V. (2024). China's BRI in Central Asia & Its Impact: An Appraisal of the 10 Years. *F1000Research*, 13, 1178.
<https://doi.org/12688/10/f1000research.1/156728>
- Rocca, N. M. (2017). Regional stability for national survival: Iran's foreign policy towards the Southern Caucasus and Central Asia in the post-Soviet era. *International Relations and Diplomacy*, 5(9), 544-553.
- Buzan, B. (1991). *People, State and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, London, Harvester Wheatsheaf Publication.
- Buzan, B. G., Wæver, O., & de Wilde, J. H. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner.
- Ludecke, Winfried (1929); *The Secrets of Espionage: Tales of the Secret Service*, Philadelphia: J. B. Lippincott Company.
- Landau-Wells, M. (20۲۴). Building from the Brain: Advancing the Study of Threat Perception in International Relations. *International Organization*, 78(4), 627-6۶۷.
<https://doi:10.1017/S0020818324000328>.
- Wastnidge, E. (2017). Central Asia in the Iranian geopolitical imagination. *Cambridge Journal of Eurasian Studies*.
<https://doi.org/10.22261/1YRJ04>.